

*Альманах видано за підтримки
Почесного громадянина м. Одеса
та Почесного громадянина Одеської області,
депутата Одеської обласної Ради
Сергія Рафаїловича Гриневецького*

**Національна спілка краєзнавців України
Асоціація європейської культури «Золота акація»**

ПІВДЕННИЙ-ЗАХІД ОДЕСИКА

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ**

Випуск 35

**Одесса
2024**

УДК 930.152.066

Ю16

Головний редактор:

Савченко В. А., доктор історичних наук (Одеса).

Редакційна колегія:

Тригуб О. П., зам. редактора, доктор історичних наук, професор (Миколаїв);

Бажан О. Г., кандидат історичних наук (Київ);

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Гончарук Т. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Красножон А. В., доктор історичних наук (Одеса);

Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Сапожников І.В., доктор історичних наук, професор (Чорноморськ);

Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Рецензент:

Діанова Н. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Контактний телефон редакції та секції «Одесика»

Одеського Будинку вчених: 8050 3922731

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
Ю16 НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ. Випуск 35. – Одеса: Бондаренко М. О.,
2024. – 248 с. : іл.

ISBN 978-617-8327-45-3

УДК 930.152.066

На 1-й ст. обкладинки –

Одеса. Готель «Пассаж». Фото поч. ХХ ст.

На 2-й ст. обкладинки –

Схема каменоломен с. Усатово.

ISBN 978-617-8327-45-3

© Савченко В. А. 2024

Зміст випуску 35

Вступне слово С. Р. Гриневецького

Одеські старожитності

Карпеченков А. Дослідження архітектури «старої» Одеси – реалії, виклики та перспективи дослідження (до річниці внесення до списку всесвітньої спадщини Юнеско істричного центру Одеси)..... 8

Гончарук Т. На переламі «золотого» та «срібного» періодів історії Одеси (1840 – 1860 рр.): економіка та розбудова міста23

Сапожников І. Подорожні замітки 1892 року про Очаків, руїни Ольвії та Одесу..... 37

Степи Лукомор'я

Шевченко А. Видобуток та торгівля сіллю у Буджаку у ХІХ – на початку ХХ ст. 57

Волосевич Є. Військові аеродроми біля вигоди в перші дні німецько-радянської війни..... 61

Пронін К., Пронін В., Васільєва А. Легендарний «Абрикосовий колодязь» (Усатівські катакомби) розкриває свої таємниці. 76

Край в епоху диктатур

Бажан О., Золотарьов В. До питання про структуру та діяльність Дорожного транспортного відділу ГУДБ НКВС Одеської залізниці у добу Великого терору. 96

Савченко В., Сапожников І., Поляруш І. Мощі Кантемирів, золото Румунії та дипломати – аферісти (про «відлигу» 1930-х років у радянсько-румунських стосунках). 119

Обличчя земляків

Дубовик А. Ганна Макаревич між Одесою та Італією (життєвий шлях одної з засновників Італійської соціалістичної партії)..... 142

Віктор Савченко (Одеса),
доктор історичних наук, професор
кафедри Історії України, Південноукраїнський
нац. педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського;

Ігор Сапожников (Чорноморськ),
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Інститут археології НАН України

Поляруш Ігор (Кишинів, Республіка Молдова),
краєзнавець

МОЩІ КАНТЕМИРІВ, ЗОЛОТО РУМУНІЇ, ТА ДИПЛОМАТИ-АФЕРІСТИ: про «відлигу» 1930-х років у радянсько-румунських стосунках

У 1934 році Королівство Румунія, яка була одною з «найближчих можливих супротивників» СРСР та належала до «Малої Антанти», несподівано встановила дипломатичні відносини з цією країною. Відновлення стосунків відбулося, незважаючи на той факт, що Москва продовжувала не визнавати державний кордон між СРСР та Румунією «лінію Дністра» та вважала «радянську Бесарабію» окупованою територією (у 1812-1917 рр. Східна Молдова та Буджак входили до складу Російської імперії). Більше того, румунські дипломати, під впливом своїх французьких колег, почали готувати «пакт про взаємну допомогу» з СРСР, запропонувавши взяти за зразок радянсько-чехословацький договір та франко-радянський дипломатичний «казус».

Румунія, вважаючи себе союзником Франції, розраховувала на те, що радянсько-французьке потепління 1934 року зробіть її «привілейованим партнером» СРСР. Голова МЗС Румунії Н. Титулеску запропонував СРСР та Франції включити Румунію до системи «європейської безпеки», що була спрямована проти

зростаючих німецьких амбіцій. Радянський нарком закордонних справ М. Литвинов та М. Титулеску обмінялися нотами про встановлення дипломатичних відносин, а до Бухаресту та Москви були направлені повноважні послы. У 1935 р. радянські льотчики і парашутисти взяли участь в авіаційному шоу в Бухаресті, що проводився Королівським аероклубом.

З січня 1935 р. СРСР та Румунією почалася проводитися політика «культурного сближення», що була спрямована на покращення румуно-радянських відносин. В той же час Румунія налягала на поверненні з СРСР так званого «румунського золота». Ще у грудні 1916 р., на Яссському вокзалі (Ясси вважалися тимчасовою столицею Румунії після захоплення Бухареста німецькими і австро-угорськими військами) до 17 залізничних вагонів було завантажено 1740 скриньок-сейфів, у яких знаходився золотий запас держави та особисті коштовності румунської королеви Марії.

Цей «золотий ешелон» прямував до Москви, бо імператор Микола II пообіцяв зберегти це золото до того часу, поки Бухарест не буде звільнений від ворогів. Другий транспорт з Ясс було відправлено вже влітку 1917 р. під обіцянки збереження вже від Тимчасового уряду. У 24 вагонах у 1661 сейфі знаходилися цінності Національного Банку Румунії, частина національного архіву, приватні колекції творів мистецтва, предмети культу. Всього до Російської імперії було вивезено близько 94 т золота та коштовностей, архівних документів, тощо. Деякі вагони з «румунським золотом» опинилися в Одесі [12]...

В історичній літературі досі не було жодної згадки про «одеський слід» в так званій справі справи «про румунське золото». Нещодавно ми зробили «маленьке» історичне відкриття – за споминами члена Румчерода Я. Лісєва, під час «евакуації Одеси» 10 березня 1918 р. на транспорт «Афон», що стояв в одеському порту, «завантажили золотий запас Румунії 400 млн. руб». З документу стає зрозуміло, що цією часткою румунських цінностей опікувався одеський Румчерод [1].

З Одеси транспортне судно «Афон», на якому більшовицьке керівництво рятувалося від небезпеки «германського полону», попрямувало до Севастополя, а далі до Керчі. Там на судні сталося загадкове вбивство одного з керівників «дев'ятки» (так звалось керівництво профспілки Чорноморських моряків), колишнього одеського наркома праці та колишнього голови Одеської радянської республіки Петра Старостіна. Саме П. Старостін відповідав за всі гроші та цінності, що були вивезені більшовиками з Одеси, в тому числі і за «румунське золото». П. Старостіна вбив «товариш по засланням» та «дев'ятці», анархіст Махар Бацоев²⁰. Цей лідер одеських анархістів спочатку зажадав від П. Старостіна звіту про вивезені з Одеси грошові суми та цінності. Після різкої відмови, почалась сварка, пролунав смертельний постріл... , після чого частина цінностей з «Афону» зникла. У 1920 р. органами радянського партконтролю розслідувалася справа про зниклі на «Афоні» цінності. Під час слідства впливля анонімка, в якій стверджувалось, що «вбивство» П. Старостіна було інсценоване ним самим, що він привласнив гроші та цінності, і на конфіскованій у контрабандистів шхуні, відплив до Стамбулу. У тій же анонімці писалося, що під приводом того, що обличчя П. Старостіна було понівечено після пострілами, його ховали в Керчі в закритій труні, в яку замість керівника Одеської республіки поклали кочегара, який за кілька діб до цього помер від сухот [2].

Але частина грошей і золота ще залишалися на «Афоні». У квітні 1918 р. Румчерод та «румунське золото» були перевезені до Ростова. Але в Ростові «скарби» були вкрадені загоном анархістів, який захопив «касу Румчерода» та заарештував членів цього «органу влади» (можливо, керував загоном Арон Барон – герой однієї зі статей, розміщеної в цьому випуску). Однак, не зважаючи на пограбування, частина «румунського золота» залишалася в руках Румчероду...

²⁰ М. Бацоев був схоплений на місці злочину та засуджений до 6 років ув'язнення, з в'язниці його перевели на судно-загороджувач «Аю-Даг», що прямував до Єйську, де його звільнили матроси-анархісти. Після звільнення М. Бацоев вже не з'являвся на «історичній арені».

Я. Лісеев згадував, що вагон з «румунським золотом» був направлений до Єйську, потім до Катеринодару і Царицина (Волгограда), згодом цей вагон потрапив-таки до Москви, де значна частина «румунського скарбу» була передана центральному більшовицькому керівництву (до столиці РСФРР скарб привезли керівники одеського Румчерода Л. Рузер, В. Кремплянський, брати Ачканови, Г. Борзенко, Я. Лісеев, Пащенко, Орлов, Ренко) [1].

На початку 1918 р. румунські війська, на запрошення Сфатул Церій (вищого органа державної влади у Молдовській Демократичній Республіці в 1917-1918 рр.) зайняли терени Молдови та Ізмаїльського та Акерманського повітів, погрожуючи захопленням Тирасполя. 26 січня 1918 р. Раднарком РРФСР розірвав дипломатичні відносини з Румунією, її золотий запас був оголошений «недоторканим для румунської олігархії» – фактично конфіскований.

На Дністрі Одеська радянська армія у січні 1918 р. розгромила румунські частини, що привело до укладення в Одесі мирної угоди між румунським маршалом О. Авереску та більшовицьким лідером Х. Раковським (за участю англійських розвідників Дж. Бойля та Дж. Холла), за якою Румунія обіцяла нібито вивести війська «з Бессарабії», а Х. Раковський – «повернути золото» (цей документ не зберігся, є лише посилання на нього). Оскільки Румунія не виконала умов угоди і продовжувала утримувати Бессарабію, Москва відмовлялася обговорювати можливість повернення до 1935 року.

*Полковник Бойл «Клондайк».
фото 1919 р.*

У історії з «румунським золотом» значну роль зіграла одна непересічна постать – загадковий «полковник Бойль»²¹ на псевдо «Клондайк».

На початку грудня 1917 р. Дж. Бойль звернувся до більшовицького уряду Петрограду з проханням терміново повернути Румунії архіви, румунські паперові гроші, золото, що було вивезено з Ясс до Російської імперії. Англійський розвідник Дж. Хілл писав про нього: «Бойль сприяв активізації війни, тому що б виснажити Німеччину і допомогти Союзникам», він хотів заохотити Румунію, УНР та радянську Росію до продовження війни «проти німця» на Східному фронті Першої Світової. Розвідник Дж. Хілл писав, що «Клондайк»: «людина, рівної якої я не зустрічавні до цього часу, ні згодом, який нагородив мене своєю дружбою, під керівництвом і разом із яким я працював» [З. с. 122-123].

Через кілька днів після захоплення більшовиками Москви румунський посол в Росії граф Діаманді, що був «депозитарієм румунських цінностей» (цінності тоді знаходилися на зберіганні у Московському Кремлі і у підвалах московського відділення російського Державного Банку), звернувся до радянського уряду, а також до «англійських колег» (Дж. Холла і Дж. Бойля) з проханням повернути «румунські цінності» на батьківщину. Зі слів посла випливало, що Румунія знаходиться у великій скруті, з причини того, що в скарбниці геть не має грошей, а в Яссах «навіть не було друкарського верстата». В той же час в Москві крім «золота Румунії» та архівів, зберігалися великі суми румунських грошей

²¹ Джозеф Вітсайт Бойль («князь Яссський», псевдо «Клондайк») (1867-1923) – канадець ірландського походження, чемпіон з боксу США, мільйонер та меценат. Зробив капітал добиваючи золото на річках Кландайк та Юкон, під час золотої лихоманки. Полковник Канадської Королівської армії. На його гроші, під час 1-ї світової війни був організований кулеметний батальйон, що відправився на Західний фронт. У 1917 р. був направлений англійською розвідкою до Російської імперії в якості «координатора робіт з будівництва залізниць на Румунському фронті». Нагороджений Большим Хрестом Румунської Корони та Большим Хрестом Румунської Зірки. У 1918 р. він став справжнім героєм Румунії, що врятував її від економічного хаосу та поглинання іншими державами. Особистий друг королівської родини Румунії. Готував операцію по звільненню Миколи Романова з заслання. Його називали «людиною з серцем вікінга та вірою дитини».

(румунській королівській двор та уряд країни мали намір у 1917 р. переїхати до Російської імперії) [З. с.123].

Дж. Хілл твердить, що англійським розвідникам вдалося «вирвати» частину румунських цінностей (фамільні коштовності королеви Марії, архіви МВС Румунії та 100 мільйонів румунських лей у підвалах Держбанку, золото у підвалах Кремля [З, С. 144-147].

Влада більшовиків, що ще не розуміла своїх можливостей, дала згоду зняти з себе юридичну відповідальність за зберігання «скарбів» з Румунії. Англійські шпигуни-дипломати та румунська охорона скарбів змогли вивести з Москви три вагона з «коштовностями корони» та 100 мил. лей, що були перевантажені, що б не визивати підозри, в звичайні трасникові кошики [З, С. 149]. Таємний «золотий ешелон» зміг подалати залізницею шлях Москва – Київ – Ясси, пройшовши «інкогніто» через терени незалежної УНР у січні 1918 р. В Яссах «Клондайк» прийняли, як героя та «рятівника Румунії» Королева Марія та прем'єр-міністр Румунії І. Бретіану, перед ним відкрила свої двері румунська королівська родина та румунські аристократичні кола [З, С. 191].

У лютому 1918 р. «Клондайк» веде переговори з Одеською радянською республікою про можливість продовження війни проти германського блоку. Він був головним посередником від імені уряду Румунії у перемовинах з «припинення вогню у Бессарабії». В радянській Феодосії йому особисто вдалося врятувати від страти більшовиками 62 полонених румунських офіцерів та заручників, заплативши червоному комісару Спіро 150 тис. руб. [8, С. 200-201].

Тільки на початку 1935 р., коли радянсько-румунські відносини сягнули апогею, Бухарест та Москва повернулися до «золотої» проблеми, а «проблема Бессарабії» була «штучно призабута». У 1935 р. румунській стороні повернули 1450 ящиків з архівними документами Румунській Академії наук, архіви видатних вчених (історика Ніколае Йорга та ін.), деякі коштовні церковні предмети, які мали історичну та культову цінність.

1 червня 1935 р. в одному із залів Державного історичного музею в Москві румунській дипломатичній місії урочисто передали «мощі родини Кантемирів» та вручили акт дарування з висновком радянських істориків про справжність «мощів», «які дозволяють не сумніватися в автентичності знайдених останків». Голові румунської дипломатичної місії в СРСР Е. Чунту передали надгробні плити з могил Дмитра та Антіоха Кантемирів (згодом додали могильні плити дружини Дмитра Кантемира та його доньки) [4].

*Молдавський Господарь
Д. Кантемир*

На початку червня 1935 р. до Одеси прибув потяг з важливим «таємним вантажем». Великий, подібний на гроб, ящик, в якому з Москви перевозили «мощі» родини Кантемирів, був завантажений на пароплав та перевезений до Румунії. 14 червня 1935 року цей «подарунок» урочисто зустрічали у порту Констанца, а 16 червня – вже в Яссах (колишній столиці Молдовського князівства), де пройшов обряд перепоховання останків господаря Молдови Дмитра Кантемира (повідомлялося й

про останки його дружини Кассандри, доньки Марії, сина Антиоха) в притворі кафедрального собору Трьох святих в Яссах. В церемонії перепоховання взяли участь відомий румунський історик – професор Н. Йорга, мер Ясс О. Раковиці, політики, священнослужителі, представники громадськості. Шпальта румунських газет були заповнені статтями про славетну родину Кантемирів, але журналісти вказували, що Румунія передала «на зберігання» до Москви цінностей на 9 мільйонів леїв, але отримала «лише... кістки»[5].

Дмитро Кантемир (1673-1723)²² кілька років був господарем Молдавського князівства в складі Османської імперії (в 1693, 1710-1711 рр.). Але необачно перейшовши на бік Петра I у 1711 р., поділивши з ним гіркоту поразки, під час програного «московітами» Прутського походу, він був вимушений переїхати до Московського царства, де й помер на чужині. Дмитро був відомим на всю Європу енциклопедистом, вченим та музикантом. Історик Н. Йорга назвав «Ієрогліфічну історію» (1705 р.) Дмитра Кантемира: «першим текстом, заснованим на історичній реальності». Він був знавцем філософії, історії, літератури, географії, анатомії, античної культури, знав 11 мов, написав «Музичну книгу», що стала основою світської музики того часу в Османській імперії. В Московії він отримав титул світлішого князя, став сенатором і таємним радником.

Син Дмитра, Антіох Кантемір (1708-1744) став одним із засновників і фундаторів російської літературної мови та літератури, першим поетом-сатириком та поетом-ліриком. У 1732 р. Антіох був відряджений посланником в Лондон [6].

Указом президента Румунії К. Йоханіса 2023 рік був оголошений «роком Кантемира» – 5 листопада 2023 р. виповнилося 350 років від дня народження господаря. ЮНЕСКО включила цю дату до переліку культурних ювілеїв 2023 року. У невизнаному Придністров'ї Д. Кантемира зображено на сторублевій купюрі [6]. Дмитра, Кассандру, Антіоха, Марію Кантемірів було поховано в родинному склепі в московському соборі Микола-Грецького монастиря (головна церква монастиря побудована у стилі молдавської

²² Предки Кантемірів походять від ногайських татар племені Мансур (великі ногайці). Ногайська орда оформилася в 40-ті роки XV ст. після початку розпаду Золотої орди. У XVI ст. з ногайців вийшла група їхніх одноплемінників, яка створила Буджакську (Аккерманську) орду, на чолі якої багато десятиліть були Кантеміри. Дід Д. Кантеміра хан Тимур перейшов з-під кримського протекторату в підпорядкування Стамбулу, був засновником Буджакської орди (1603), відзначився у Хотинській битві 1621 р., був призначений султаном губернатором османської провінції Сілістра (включала Добруджу, Аккерман та Кілію). Хан Тимур перейшов в османське підданство, йому було надано звання бейлербея Озю (Очакова) та Бендер. Його син К. Кантемир вступив на службу до молдавських загонів польської кавалерії, де прослужив 17 років (1643–1660 рр.) і дослужився до чину ротмістра. У 1660 р. переїхав до Валахії на службу до господаря Г. Гіки.

архітектури XVII ст.). Після приходу більшовиків до влади, в Москві почалася антірелігійна істерія, у 1923 р. Микола-Грецький монастир був закритий, його «начиння» та бібліотека розкрадені.

До «відкриття мощів Кантемирів» мав стосунок румунський революціонер Іон Дік (Діческу), який на початку 1918 р. був одним з організаторів більшовицького заклоту та Червоної гвардії в Одесі [8], а згодом слухачем військової академії ім. Фрунзе та членом ініціативної групи зі створення Молдавської АРСР. У своїй автобіографії І. Дік писав, що ще у 1925 р. «відкрив» у Москві мощі Димитра Кантемира: «які на мою пропозицію в 1935 році, у червні місяці, були передані Румунії» [4].

На початку 1935 р. керівництво Комітету охорони пам'яток звернулося з листом до Державного історичного музею з прохання зробити «розкриття гробниць» Микола-Грецького монастиря «для вилучення музейних речей і вивезти в літературний куточок нового цвинтаря колишнього Новодівичого монастиря». Але з'ясувалося, що монастир було знесено ще у 1933-1934 рр., а всі його поховання було вивезено на звалище.

*Портрет
Антіоха Кантемира*

*«Останки Кантемира» в Яссах.
Фото 1935 р.*

За наказом радянської влади, «молдавські останки» та надгробні плити «зі стертими написами» археологи Історичного

музею терміново знайшли вже у травні 1935 р. «Наукові експерти» послалися на вже неіснуючі монастирські записи, бо відомо, що у 1923 р. бібліотека монастиря була розкрадена. «Останки» та плити були підроблені за наказом радянських владних структур, але румунській владі була потрібна будь-яка «культурна підтримка» з боку СРСР. За наказом вже румунського МЗС, вітчизняним вченим-історикам відмовили у експертизі останків. Румунській пресі наказали зупинити всі балачки щодо справжності «останків Кантемира» [4].

У червні 1935 р. Н. Титулеску домігся повноважень на укладення договору про взаємну допомогу з СРСР за умови «завуальованої відсутності формального визнання» СРСР суверенітету Румунії над Бессарабією. Він вже готувався до візиту до СРСР для підписання пакту, але візит так і не відбувся, в Москві не бажали «заплющувати очі на Бессарабське питання» і продовжували вимагати «повернення» Бессарабії до складу СРСР. Більш за те, з грудня 1937 р. почалися ускладнення відносин між країнами.

У серпні 1934 р. надзвичайним послом СРСР – «полпредом» в Румунії став Михайло Островський. Король Румунії Кароль II та голова МЗС М. Титулеску схвально поставилися до такого призначення, бо французькі дипломати наполегливо «рекомендували» М. Островського, вказуючи на нього, як на «фактор франко-російського зближення». 42-річний М. Островський досконало знав французьку, німецьку і турецькі мови та мав широкі зв'язки у колах європейського бізнесу [9].

Отже, М. Островського прийняли у Бухаресті як «бажаного гостя», посланця «миролюбної політики СРСР». З прем'єром націонал-ліберального кабінету Г. Татареску та з віце-прем'єром і міністром внутрішніх справ І. Інкулецем М. Островський був знайомий з часів спільного навчання в Петербурзі. Саме шеф румунської поліції І. Інкулець ввів М. Островського до коло румунської еліти, не зважаючи на те, що там панував антисемітизм. З румунськими міністрами М. Островський мав «приватні, дружні стосунки» та нерідко пиячив у кращих ресторанах Бухаресту [9].

В той же час румунські спецслужби та структури МЗС (управління кадрів та протоколу) взяли до «активної розробки» радянського посла, зібравши «на нього» значний пакет компромату. Розвідка Румунії констатувала, що хоча «Островський розумний і здатний по службі», він має якості для вербовки, бо «надмірно захоплений жіночою статтю, отриманням нелегальних доходів», що від відомий «наміром добитися становища у суспільстві нечесним шляхом» та «ризикує стати жертвою публічного скандалу» [10].

Саме з компроматом на цього «творця румуно-радянської дружби» ми й ознайомимось, щоби зрозуміти, що саме являли собою «цінні кадри» більшовицької дипломатичної та чекістської еліти 1930-х років. Михайло (Мойсей) Семенович Островський народився у Фастові у сім'ї вчителя або міщанина-бізнесмена Самсона-Лейби Островського. Щодо його освіти існують дві версії: Петербурзька юридична школа або юридичний факультет Петербурзького Психоневрологічного інституту. В роки Першої світової війни він працював писарем у «Союзе земств и городов», у 1919-1922 рр. рахувався в Червоній армії, у 1922-1924 рр. працював заступником комісара Військової академії РСЧА. З цього можна зробити висновок, що в той час він перебував у «пулі» Л. Троцького і був його щирим прихильником, але вчасно опинився у оточенні його запеклого конкурента К. Ворошилова).

З грудня 1924 р. М. Островський зайнявся «радянським бізнесом» як уповноважений «Нафтосиндикату» в Туреччині, Німеччині, Франції. У 1933-1934 рр. він займав посаду торгпреда СРСР у Франції. Звісно, за сумісництвом, М. Островський був ще й співробітником радянської розвідки: «Хитрий як мавпа, чутливий до найменших нюансів, він вгадував напрям вітру і керував людьми як іграшками» – згадував про нього військовий аташе Франції в СРСР [9].

Румунська спецслужба вказувала, що, близько 1924 р. М. Островський опинився «...у розпорядженні нафтового тресту «Нафтосиндикат», який відрядив його до філій «Грознафта» та «Азнафта»...; було вирішено відправити його до Туреччини для

організації експорту радянської нафти на Близький Схід... Попередник Островського на цій посаді Часовників був відкликаний до Москви для звіту за не вигідні контракти, укладені з італійською фірмою..., але йому вдалося сховатися в Парижі, мабуть тому, що він зрозумів, що означає цей виклик» [10].

В Стамбулі М. Островський почав керувати радянською торговельною нафтовою фірмою, яка, маскуючись під назвою англійського акціонерного товариства «Аркос», мала ще й шпигунські функції. М. Островський «жирними чайовими» та обіцянками «казкових та уявних переваг від імені радянського уряду» просував радянську нафту на ринки Туреччини та Греції. Але, використовуючи усі можливості свого становища, він перетворив свої повноваження у засіб «казкового збагачення». Крім щомісячної платні у 300 доларів, він привласнював частину грошей «на відрядження та поїздки до Туреччини та Греції, які становили 1000 доларів на місяць та виплати у розмірі 40 000 доларів за усунення конкуренції радянським нафтопродуктам з боку «Standard Oil Company» [10].

Привласнення значної частини виплат він обумовлював «необхідними» витратами на банкети, хабарі – «комісійні», що надавалися для захоплення турецького нафтового ринку. М. Островський встановив великі оклади для двох своїх помічників, за умови, що вони сплачуватимуть йому значні щомісячні «відкати». Подібні «відкати» платили М. Островському й «агенти-посередники» (Симіонівський), що мали 5% комісійних з усіх товарів нафтового синдикату, які продавалися в Туреччині та Греції [10].

Румунська розвідка вказувала, що М. Островський «побоюється «ускладнень у центрі» і тому завжди «прикриває спину». «Островський, звичайно, був розумний, але йому також щастило і він зустрічав партнерів, які легко розбещуються. Він створив спеціальний бюджет (про який знав, звичайно, лише він) для оплати вищезгаданого споживання алкоголю та фінансової допомоги». Звісно, подібні афери вдавалися М. Островському завдяки «співпраці» з корумпованими радянськими дипломатами та керівниками радянської розвідки в Стамбулі. М. Островський постійно

водив по стамбульських ресторанах Соловйова (представника радянського торгового флоту в Туреччині), Павленка (секретаря Державного торговельного представництва на Кавказі) та інших радянських посадовці в Туреччині.

Всі витрати М. Островського покривав та візував такий собі Л. Величко – «колишній кореспондент» кількох іноземних газет в Одесі та великий любитель пиячити²³. Радянський посол Я. Суриц в той час був відсутній у Туреччині, а його заступник Л. Величко (тимчасовий повірений у справах СРСР), легко підпав під вплив М. Островського, який «напоював» Л. Величка та «змущував представити офіційним колам» Туреччини М. Островського, як впливову та самостійну фігуру [9].

Згодом, завдяки підкупу і зв'язкам, М. Островський домогся призначення радянським віце-консулом у Туреччині свого «приятеля» Семен Мирного²⁴ (представника Разведупра та Комінтерну на Балканах та в Малий Азії, таємним секретарем

²³ Величко Лев Ісайович (1879-1937) – журналіст, дипломат. Працював у газ. «Биржевые ведомости», «Одесские новости». З 1922 в Наркоматі іноземних справ УСРР. У 1923-1924 р. 1-й секретар повпредства УСРР в Берліні, заст. уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР. У 1924-1926 – радник повпредства УСРР у Туреччині, тимч. повірений у справах СРСР в Туреччині. Був відкликаний до Москви. за візу великих витрат М. Островського. У 1926-1929 — директор Радіотелеграф. агентства УСРР, працював у газ. «Вісті ВУЦВК». У 1937 р. розстріляний як «ворог народу» у Києві.

²⁴ Семен Максимович Мирний (1896-1973) в 1918-1919 рр. був членом підпільного більшовицького обкому Криму, редактором газ «Кримский коммунист», в 1921-1923 рр. вчився в Військовій академії, де на керівних посадах працював М. Островський, з 1923 р. радянський розвідник в Туреччині, згодом розвідник – дипломат в Швеції, Норвегії, Угорщині. З 1955 р. – працівник Держ. бібліотеки ім. В. І. Леніна в Москві. З нарисів колишнього заступника торговельного представника в Туреччині, перебіжчика «на Захід» Ібрагіма Мустафійовича Ібрагімова «Робота Комінтерну та ГПУ в Туреччині» (написані в Парижі в 1931 р.), відомо, що: «особливе місце серед співробітників Комінтерну на Близькому Сході займав резидент Комінтерну в Туреччині, який здійснював спільне керівництво та вів роботу у Туреччині, Болгарії, Югославії, Румунії, Єгипті, у Аравійському півострові. Другим секретарем Генконсульства СРСР у Туреччині був Хейфец, який керував роботою виключно турецької компартії, Зустрічі відбувалися на конспіративних квартирах або ж у якомусь із радянських торгових представництв (на зразок закупівель бавовни, нафтопродуктів і т.д.)». І. Ібрагімов у 1922-1925 рр. був головою Народного комітету освіти Кримської радянської республіки, в 1925 р. був призначений заступником торгового представника СРСР у Туреччині, у 1928 р. втік до Європи.

комуністичних партійних організацій Туреччини, що діяв у Туреччині під псевдо «Абдула»). С. Мирний також був п'яницею «з нестерпним характером, інтриганом». У 1927 р., після «великої п'янки, зі скандалом» С. Мирного відкликали до СРСР, але, незабаром він був призначений секретарем радянського посольства у Швеції [10].

Ще одним «приятелем» та «подільником» М. Островського став Зиновій Вілянський (він же «Волович», він же «Янович») був керівником резидентури ДПУ у Туреччині у 1924-1926 рр. У 1927 р. З. Вілянського було призначено керівником резидентури ДПУ у Франції. Де він продовжив «аферистичну співпрацю» з М. Островським. Після відкликання З. Вілянського з Туреччини М. Островський: «зійшовся і з новою резидентурою ДПУ – на чолі з Гольдштейном, використовуючи частину виділених йому сум на підкуп... Він став допомагати агентам різними сумами грошей...»[9].

«Туреччина перебувала в зоні підвищеного інтересу радянської військової розвідки з перших днів її існування... до Туреччини були направлені численні емісари Розведупра та Комінтерну. Разом з ним до Туреччини прибув і військовий аташе К. Звонарьов (К. Звайгзне) із групою своїх співробітників. Ця обставина дозволила вести розвідувальну роботу у Туреччині з легальних позицій» писав про Туреччину 20-х років колишній шпигун-дипломат Ібрагім Ібрагімов [14, С. 122].

Зібраний в Стамбулі корупційний «резервний капітал» допоміг при призначенні М. Островського на посаду помічника директора, а згодом, директора берлінської фірми «Дерунафт» у 1927 р. Цю посаду М. Островський, можливо, отримав завдяки «приятелю» Гольдштейну, який з 1927 р. обіймав посаду голови резидентури ДПУ у Німеччині. Як директор товариства «Дерунафт» М. Островський поширював свою «нафтову» діяльність, що слугувала джерелом надзвичайних особистих доходів, на Югославію, Чехословаччину, Болгарію. У 1930 р. М. Островський був призначений керуючим директором

Франко-радянської нафтової компанії, створеної на тій самій основі, що і «Дерунафт».

Нова посада дала можливість М. Островському «робити справи» не тільки у Франції, але й у Іспанії («створив франко-іспанське спільне підприємство на чолі з людиною, рекомендованою Вілянським – Цитроном, який обіцяв бути таким же вправним, як Симоновський у Стамбулі»). М. Островський, як радянський торговий представник, приймав участь у підписанні франко-радянського торговельного договору. У серпні 1932 р. був призначений заступником голови об'єднання «Союзнефть» із збереженням за ним посади президента «Société française du Naphte russe» [8].

З осені 1932 р., використовуючи знайомство з представниками великого бізнесу, М. Островський, почав грати певну роль у налагодженні довірчих відносин між Парижем і Москвою. М. Островський встановив контакт із «групою реалістів» у французькому військовому командуванні, які вважали зближення з СРСР стратегічно необхідним, бо були стурбовані планами фашистської Німеччини [9].

Дворічне перебування М. Островського в Німеччині спонукало до «теплих стосунків» з М.Крестинським (у 1920-ті рр. Н. Крестинський працював повпредом у Берліні)²⁵. Кидаються у очі невимушені стосунки із найближчим співробітником Н. Крестинського – Д. Штерном²⁶, який з 1931 р. завідував

²⁵ Микола Крестинський – у 1930-1937 рр. перший заступник наркома закордонних справ СРСР. У травні 1937 р. заарештований, репресований, звинувачений у зв'язках з Троцьким.

²⁶ Давид Штерн до повноліття жив у Румунії. Перебував у гуртках, пов'язаних із комсомолом, висланий з Румунії у 1921 р., навчався в Празі в Політехнікумі, а у 1926 р. був висланий з Чехословаччини як шпигун. Продовжив навчання у Берліні, де закінчив університет ім. Гумбольдта. У 1923-1928 рр. – в апараті Торгпредства в Празі та Берліні. У 1928 р. перейшов до апарату Наркоміндела. З 1931 р. працював зав. ІІ Західного відділу НКЗС. Під псевдо «Георг Борн» опублікував 5 повістей У травні 1937 р. заарештований за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини. Двоюрідний брат матері Йона Якіра. Цікаво, що сам Й. Якир та його дружина були пов'язані зі зникненням «золотого запасу» Одеси та грошей колишньої 3-ї Української радянської армії в серпні 1919 р. – про цю авантюру йдеться в книзі В. Савченко. Авантюристи громадянської війни. Харьков, Фолио. 2000.

II Західним відділом (Центральна, Південно-Східна та Північна Європа) наркомату закордонних справ.

Румунська розвідка характеризувала М. Островського в якості «бабія до останнього ступеню». Ще у Туреччині з ним була «молода комсомолка на ім'я Ляля, з якою він перебував у цивільному шлюбі, і яку він влаштував діловодом у секретний відділ радянського торгового представництва у Стамбулі... що стажувалася в школі ДПУ». Коли М. Островський працював у Парижі, Ляля переїхала до французької столиці в якості однієї з організаторів французької ланки МОДР (Міжнародна організація допомоги борцям Революції – «матриця» для шпигунської діяльності радянських розвідок), вона «...не раз користувалася поїздками чоловіка до Іспанії, щоби вступити в контакт із місцевими агітаторами». Але «гламурні» скандали переслідували М. Островського в Стамбулі, Берліні, Парижі... дружини дипломатів, радянських та іноземних військових аташе, робітниці консульств були «об'єктами» його постійних домагань [10].

В Румунії посол М. Островський пропонував «новий курс» – початок «нової ери» у відносинах СРСР – Румунія, прихильником радянсько-румунського договору про взаємну допомогу, вказавши на «символічність дружби» та велике політичне значення повернення «румунських архівів» та «Кантемирів». Пропонуючи співпрацю з Румунією, М. Островський писав до Москви пропозиції по поверненню Румунії її історичних артефактів, архівів, золотого фонду, активно виступав за створення союзу СРСР – Румунія, за відкриття нових консульств СРСР в Яссах та Констанці.

Радянський посол в Румунії М. Островський був «у центрі уваги, перебуваючи поряд із представником короля» під час «історичного примирення та культурного зближення», він запевняв румун у тому, що в Москві вирішили повернути Румунії 1500 ящиків з румунськими архівами. Але перший вантаж з 40 ящиків, що прибув до Бухаресту, розчарував багатьох «у перших кількох ящиках знаходилися румунські купюри,

надруковані в 1917 р. в Москві, банківські бухгалтерські книги, службові документи».

В окремих ящиках, «повернутих Москвою», знаходилася жіноча білизна та набір фривольних фотознімків... далі в ящиках знайшлося лише кілька старих монастирських грамот та чотири ящики рукописів та підготовчих матеріалів до історичних робіт відомого історика проф. Н. Йорги.

М. Островський виправдовувався тим, що Москва «повернула те, що їй було передано», в той же час радянські представники стверджували, що у 1935-1936 рр. до Румунії було повернуто 12 тонн деяких архівів, релігійних атрибутів та золотого запасу (золотих злитків, дорогоцінного каміння та виробів) [10]. З другої половини 1936 р. настала поступова деградація відносин із Румунією, бо питання про «визначення Бессарабії» гальмувало всі інші процеси. М. Островський закидав Москву проханнями «прискорити процеси» та оформити договір з «потенційним союзником» про взаємну допомогу.

У 1936 р. у СРСР розпочалася кампанія проти «право-троцькістського блоку», за кордоном залишилося близько сотні радянських дипломатів та розвідників, 190 службовців торгпредств, з них, 113 були визнані «викритими хабарниками», 35 – «шпигунами», 75 пов'язаними з білогвардійцями, меншовиками... Серед дипломатів, торгівельних представників, розвідників, робітників НКВС було викрито кубло контрабандистів та аферистів. Як свідчать архівні документи, структурні підрозділи НКВС контролювали «контрабандні потоки дефіцитної продукції із-за кордону», «контрабандою займалися відкрито», в тому числі й агентура Іноземного відділу управління держбезпеки, що діяла в Румунії. Не виключно (аналізуючи його аферистичну діяльність у 1925-1933 роках) що М. Островський мав інформацію про контрабанду з Румунії або сам брав участь в створенні контрабандних «схем» [12].

У 1937 р. були відкликані радянські повпреди в Німеччині Туреччини, Австрії, Іспанії, Данії, Угорщини, Латвії, Литви, Греції,

Норвегії, Польщі Фінляндії... були заарештовані у зовнішньоторговельному відомстві наркомом Розенгольц²⁷ та майже всі його заступники, торгпреди Крестинський і завідувач 2-м Західним відділом М. Штерн. Вже було готове рішення про відкликання М. Островського з Бухареста, але нестача кадрів цьому перешкоджала.

З утворенням у Румунії кабінету О. Гогі національно-християнської (профашистської) партії присутність радянського посланця в Румунії перестала вважатися корисною. У 1937 р. М. Островський отримав інформацію про те, що його збираються відкликати до Москви і там арештувати. Тоді він звернувся до свого знайомого у Парижі М. Ібрагімова, написавши йому, що він «хоче залишитися» на Заході, теж саме він озвучив резиденту польської розвідки в Румунії, просячи сприяти отриманню польського паспорта. Посол Польщі у Румунії М. Арцишевський мав з цього приводу таємні перемовини з М. Островським, який «справляв враження дуже нервової та пригніченої людини». Але у лютому 1938 р. М. Островський все ж наважився повернутися до Москви. Напевно, хтось с керівництва дав йому гарантії... [9].

Опинившись у Москві, він був арештований за звинуваченням у шпигунстві. М. Островський отримав 15 років ув'язнення з конфіскацією майна (закрите судове засідання та постанова Військової колегії Верховного суду СРСР від 4 січня 1939 р.). Крім «шпигунства» (завербований агент іноземних розвідок, у тому числі румунської) він звинувачувався «в аморальному способі життя», «розбещуванні персоналу радянського посольства в Бухаресті своїм способом життя» («перебував в інтимних стосунках із дружиною посла Польщі у Бухаресті Арцишевського»); у «безладній витраті державних коштів», в «аферах з державними грошима».

²⁷ Аркадій Розенгольц. У 1925-1927 рр. – радник полпредства та полпред у Великій Британії. Займався шпигунською діяльністю на користь СРСР. З 1927 по 1934 рр. – член ЦКК ВКП(б), член Президії ЦКК. У 1930-1937 рр. нарком зовнішньої торгівлі СРСР. У жовтні 1937 р. заарештований та репресований.

Йому закидали ще те, що він перебував «у близьких відносинах з колишнім міністром внутрішніх справ Румунії та заступником прем'єр-міністра Іоном Інкулець», мав «особисті зв'язки з Бутенком – людиною, позбавленою права повернення до Радянського Союзу». Звинувачення торкалися і того факту, що М. Островський найняв німецького архітектора Френкеля для будівництва будівлі посольства СРСР у Бухаресті, і цей архітектор міг встановити в будинку систему таємного прослуховування. З ув'язнення М. Островський вже не вийшов, хоча кілька разів він і його дружина зверталися до владних структур з проханням про перерозгляд справи, писали що своє зізнання у «злочинній поведінці» Михайло Семенович давав під час тортур та знущань з боку слідчих НКВС. Помер М. Островський в сталінських таборах в липні 1952 р.

За кілька тижнів до повернення М. Островського на «гостинну батьківщину» до Бухаресту прибув новий тимчасовий повірений у справах СРСР в Румунії 33-річний радник Федір Хрисанфович Бутенко²⁸. Вже через два дні після від'їзду М. Островського, Ф. Бутенко зник з будинку посольства. Він вийшов на зв'язок з іноземними розвідками, прохав політичного притулку в Румунії, давав свідчення агентам політичної поліції. Ще за два тижні Ф. Бутенко давав інтерв'ю італійській пресі у Римі, викриваючи таємні злочини сталінської системи. Ф. Бутенко став третім із радянських полпредів (після Ф. Роскольниковою, О. Барміна), які відмовилися повертатися до СРСР, залишили свою посаду і виступили з критикою сталінізму. Після викриття низки радянських шпигунів у Румунії (за доносом Ф. Бутенка) було заарештовано популярного бухарестського ресторанного співака Петра Лещенка. Ф. Бутенко писав: «...я зробив у Бухаресті повний розгром

²⁸ Ф. Бутенко народився 1905 р. у с. Андріївка Катеринославської губернії у сім'ї сільського фельдшера. У 1921-1923 рр. був пом. уповноваженого Секретної оперативної частини Донецького губ. відділу ДПУ, згодом закінчив робітфак Дніпропетровського педінституту, аспірантуру Ленінградського інституту порівняльного вивчення мов та літератур, став науковим співробітником та вченим секретарем того ж інституту, захистив кандидатську дисертацію про творчість письменника Салтиков-Шчедріна, був від. редактором повного зібрання його творів. У 1935 закінчив курси Наркомату закордонних справ, працював у Німеччині, Італії, Франції.

радянського шпигунства були оголошені персонами «нон грата» другий секретар радянського повпредства Лапін, заарештовано і допитано співака, власника російського ресторану Петра Лещенка, розкрито ОГПУ»... «Я вважав і вважаю, що маю не тільки рятуватися від більшовизму, а й боротися проти нього. Я повідомив румунському уряду прізвища всіх осіб, які перебували на службі в агентів ДПУ з радянської повпредства, я повідомив усе, що знав про тих, хто отримував гроші від полпредства за всілякі послуги шпигунського та напівшпигунського характеру... я докладно виклав зміст усіх досє радянської полпредства в Бухарест і всіх дипломатичних матеріалів, що є в Москві» [11].

У 1938 р. в Італії та Німеччині вийшла брошура Ф. Бутенка «Викриття Москви», в якій він таврує радянський режим та одним з перших висвітлює жахи голодомору 1932-1933 рр. в Україні, вказуючи, що це був акт помсти більшовицької влади українським селянам за опір колективізації. В той же час Ф. Бутенко, намагаючись догодити італійській владі, став певним рупором антисемітської пропаганди, а в 1943 р. направив лист в італійську політичну поліцію з проханням відрядити його на Східний фронт рядовим солдатом італійської армії, щоби боротися за ідеали фашизму. Після 1943 року Ф. Бутенко зник з політичного обр'ю [10].

У 1956 р. Румунії вдалося отримати з Москви ще кілька археологічних та церковних предметів, що мають історичну цінність, найважливішим тут було повернення «скарбу з П'єтроаси», який також носить назву «Квочка з золотими курчатами»²⁹. Нещодавно в Бухаресті підраховали, що РФ ще мусить віддати Румунії 2-3 мільярди євро з «румунського золота». У 2003 р.

²⁹Клад Петроаси (Tezaurul de la Pietroasa) – археологічна знахідка, що була знайдена в Румунії в 1837 р. (історики відносять скарб до везиготів або остготів і датують 4-5 ст.). У 1867 р. цей скарб експонувався на Всесвітній виставці в Парижі. Евакуйований до Російської імперії у 1917 р., повернутий СРСР у Румунію в 1956 р. У скарбі було дванадцять золотих виробів загальною вагою бл. 19 кг. Клад був зберігається у Національному музеї історії Румунії у Бухаресті. Mihail Gr. Romaşcanu, (Le Trésor roumain à Moscou, éd. Saeculum, Bucarest, 2000 et Étude sur le trésor de Pietroasa restitué par l'URSS, éd. de l'Académie roumaine, Bucarest, 1958.).

президенти РФ та Румунії підписали угоду про необхідність вирішення проблеми. Для її вивчення було створено Спільну громадську комісію істориків.

У 2009 р. міністр закордонних справ РФ С. Лавров відвідав Бухарест та привіз «в дар» Румунії оригінали рукописів Дмитра та Антіоха Кантемира (до Кишинева дійшли їхні копії). У 2012 р. 25 томів «Повного зібрання рукописів Дмитра Кантемира» були подаровані Бібліотеці Румунської Академії в палітурках з натуральної шкіри та портрет господаря. В той же час Молдова вимагає від РФ компенсацію за перебування республіки у складі СРСР. Збитки від голоду, депортації та загибелі мешканців Молдови складають, за розрахункам, 27,8 мільярдів доларів. Таким чином, історія «румунського золота» триває, вона тісно пов'язана з історією як Румунії, так і Республіки Молдови, а її таємниці не тільки з українським Буджаком, але й з Одесою, зокрема з «угодою Раковського».

Література:

1. Державний архів Одеської області. Ф. П. 13. Оп. 2. Спр. 211. арк. 4-12 (Спогади Я. Лісеева).
2. Ачканов Г. Очерки Февральской и Октябрьской революции в Одессе. Одесса: Испартотдел Одесского окружного комитета КП(б)У. 1927. С. 61; Порто-Франко. Одесса, 2008. 4 июля; Савченко В. Втеча до Ростова: Одеський Румчерод в Феодосії, Таганрозі, Ростові та Єйську (березень-червень 1918) // Південний захід. Одесика. Одеса. 2021, № 30. С. 95-110.
3. Хилл Дж. Моя шпионская жизнь. М. Олма-Прес. 2000.
4. Цвиркун В. И. Легенда и реалии переноса останков Дмитрия Кантемира из Москвы в Яссы // Историческая экспертиза. 2017. №1. С. 96; Цвиркун В. Последняя легенда. История переноса остатков Д. Кантемира. Кишинев. 2020.
5. Стойка И. Перезахоронение останков Кантемира в Румынии: был ли прах подлинным? // Молдавские ведомости. 2023. 3 декабря.
6. Цвиркун В.И. Дмитрий Кантемир и его эпоха. Историографические итоги и перспективы изучения // Мир истории. 2016. №1 / <http://www.historia.ru/2016/01/2016-01-tsvirkun.htm>
7. Год Дмитрия Кантемира. Два правления и оба недолговечны <https://radiomoldova.md/2023--год-дмитрия-кант>.

8. Бобков А. А. Разворот солнца над Аквилоном вручную. Феодосия и феодосийцы в Русской смуте. Год 1918. Феодосия – Симферополь: Оригинал-М, 2008. С. 194-195.

9. Кен О.Н. М.С. Островский и советско-румынские отношения (1934-1938 гг.) // Россия в XX веке: Сб. статей. М., 2005. С. 336-360; Пасат В. Линия фронта дипломата Михаила Островского // Родина. 2017. № 3. С. 114-117.

10. Arhiva Națională a Republicii Moldova. F. 680. Inv. 2. Dos. 54 CC BY-NC.

11. Кейдан В. Выбор Федора Бутенко: судьба интеллектуала-невозвращенца в эпоху тоталитаризма // Запад – Восток. 2010. №3. С. 50-62; Butenko Th. Enthüllungen über Moskau / Hrsg. V. d. “Antikomintern”. Aus d. Russ. übertr. V.Th. Adamheit. Berlin; Leipzig: Nibelungen-Verl., 1938. 47 s.

12. Бажан О., Золотарьов В. «Платівко-патефонний трест» або як одеські чекісти на початку 1930-х років контрабандою займалися // Південний захід. Одесика. 2020, №28. С.110-120.

13. Покивайлова Т.А. Судьба «румынского золота» в России 1916–2020. Очерки истории. СПб.: Алетейя, 2021. 268 с.

14. Колпакиди А., Прохоров Д. Імперія ГРУ. Кн.1. М: Олма-Прес. 2000. 420 с.